

QUAN ENCARA NO ERA INDÚSTRIA. LA PRODUCCIÓ D'ESTORES A CREVILLEN T FIN S L'ARRIBADA DE LA MECANITZACIÓ

Manuel CARRERES RODRÍGUEZ
Llicenciat en Història de l'Art
Càtedra Demetrio Ribes
mcarreres@gmail.com

Resum: L'espectacular expansió industrial produïda per l'enlairament mecànic del sector catífer durant els anys 60 del segle passat, esdevinguda tímidament durant els anys 20, va provocar que la secular indústria tradicional crevillentina desapareguera completament a finals de la dècada. Les tasques manufactureres de la seua producció no sols es reduïa a la confecció del producte, realitzat a l'interior de les vivendes o en petits tallers, sinó també a la recollida i preparació de les fibres, així com a l'exportació i venda arreu de la península i França.

La seua desaparició va comportar l'extinció d'una sèrie d'oficis que havien estat el motor econòmic de la vila i tota una senya d'identitat de la població. Amb este petit treball, pretenem introduir la història i l'elaboració de les manufactures tradicionals a Crevillent, des d'època andalusí, fins a la total mecanització de la indústria catífera.

Paraules clau: estores, filassa, indústria tradicional, Crevillent.

LA MANUFACTURA AL LLARG DE LA HISTÒRIA

Encara que als jaciments espargits per l'actual terme de Crevillent han anat trobant-se gran quantitat d'objectes que demostren una gran activitat tèxtil al llarg de la història -i la prehistòria- (Trelis, 1990), allò cert és que la manufactura de les estores es troba estretament relacionada amb la fundació de la medina de *Qirbilyân*. En època andalusí, l'assentament de la població començà a utilitzar les matèries primeres que tenia més a l'abast per a confeccionar eines i objectes:

cap al sud, el jonc provinent dels aiguamolls i les terres salobres de l'antiga albufera d'Elx; cap al nord, l'esparg salvatge de les llomes de la serra de Crevillent. A poc a poc la producció de les estores de jonc, així com dels útils i corda d'esparg, va anar consolidant-se i es va començar a focalitzar en petits tallers situats al raval medieval extramurs; eren els coneguts «palaus» o corral de fer estores, uns petits centres de producció que sobrepassaven l'àmbit familiar. A més, també es té notícies de l'existència de la figura de l'ensofrador, per a descolorir el jonc, i la manufactura amb la palma (Menargues, 2015).

Amb la conquesta cristiana, tant els moros vells reconvertits com els pobladors nouvinguts continuaren amb la confecció d'estores. Tanta importància va agafar que, a principis de segle XV, es va crear un conveni entre Oriola, Crevillent i Elx on, els habitants de la primera, podien passejar el ramat pels termes de les dos segones poblacions i, estes, podien agafar el jonc dels aiguamolls oriolans (Penalva, 2008, 17). A mitjans del segle següent, Viciano ja situà la producció en més de 12.000 estores de jonc, confeccionades en 40 *botigues* (els antics «palaus») amb una gran diversitat de colors i dibuixos, les quals eren exportades a mans dels propis crevillentins (Gozálvez Pérez, 1983, 157).

Teler de reixilles, de la 2ª meitat del segle XIX (?) conservat al CEMACAM Els Molins durant l'exposició «Historia de un sector» a la Casa de cultura, desembre 2007. Manuel Carreres, 2007.

Poc després, a principis del segle XVII, Escolano va situar la xifra en 20.000 peces anuals. L'historiador també parlà de la gran diversitat de tipus d'estores realitzades en jonc, «molt delicades i de vistosos colors i labors»; així mateix, n'assenyala la manufactura de l'esparg per a la confecció de cabassos, cordells i espartenyas (Figueras Pacheco, 1914, 932). L'apreciació d'Escolano en quant a l'esparg és força interessant doncs és la primera font que ressenya

l'existència d'altres treballs aliens a la producció d'estores, introduint la filassa i les espartenyas. Això no significà que ans no existiren eixes manufactures sinó que, molt possiblement, era tan escarida la població que es dedicava a d'elles, que fins al moment no havia estat «rellevant». Amb l'expulsió dels moriscos en 1609, tant la població com la producció d'estores es reduí considerablement. No obstant, el coneixement i la necessitat no minoraren la crisi manufacturera, la qual continuà sent una activitat complementària a l'agricultura.

El segle XVIII va suposar un canvi transcendent per a la vida social i econòmica de la població crevillentina. L'extraordinari augment demogràfic va comportar la construcció d'una nova sèquia a la Font Antiga, de major cabdal, per abastir a la vila i als seus camps. En este context, la indústria estorera tornà a consolidar-se com la principal activitat de Crevillent, encara que sempre com a una activitat complementària de l'agricultura, realitzada per les dones i fills dels llauradors. Dos informes realitzats per l'administració del marquès d'Elx, datats el 1739 i 1784, i analitzats detalladament per Vicente Gozávez Pérez (1983, 158-159), assabentaven de la collida d'espart a la serra per fer estores amb el cosit de la pleita, així com de la collida del joncs dels aiguamolls del sud de la localitat per fer estora fina. En el posterior, a més, es detallaven els impostos i beneficis que generava, per al marquès, la producció i exportació d'estores. Apenes una dècada després, Cavanilles oferirà un dels primers relats *in situ* de la confecció d'estores, des de la seua recol·lecció fins al tissatge al teler. El botànic valencià va situar la seua producció en més de 2.500.000 vares anuals de pleita i prop a les 22.500 vares anuals d'estora, productes del quals eren exportats pels mateixos crevillentins arreu de la península i per l'estranger, principalment França (Cavanilles, 1795, 278).

Arran de la guerra del Francès, es produïren una gran quantitat d'esdeveniments polítics i socials que modificaren tota l'estructura de poder existent, constituint-se els ajuntaments moderns, eliminant els privilegis senyorials en 1837 i desamortitzant els béns eclesiàstics però també comunals i públics en 1855, deixant la porta oberta per a crear i consolidar els ciments per a una societat industrial. Tots estos canvis fomentaren, si més no, la consolidació d'allò que s'havia estat gestant a la indústria tradicional des de la segona meitat del segle anterior, on van començar a aparèixer les primitives fàbriques, dirigides pels anomenats «mestres fabricants», els quals donaven ocupació a un nombre més o menys reduït d'assalariats que podien treballar a casa o a la fàbrica pròpiament (Cucó, 1985, 71-72).

En octubre de 1860, es va celebrar a Alacant l'*Exposición agrícola, industrial y artística* on, Crevillent, estava representat a través de les seues respectades estores de jonc i pleita, i on també es va presentar un nou material per a la indústria tèxtil, el *filet* d'espart (Gozávez,

Cosint estora. Fotografia de la 1ª meitat del segle XX. Arxiu fotogràfic personal Agustín.

1983, 160), el qual es cultivava principalment a les localitats de l'horta d'Alacant. L'èxit d'esta nova fibra va suposar la successiva substitució de la producció feta d'estora fina de jonc i de pleita; especialment esta segona doncs, ans de començar la dècada dels 70, ja havia desaparegut quasi per complet. A finals de segle, s'introduïren a Crevillent nous engins enfocats a la producció d'estores i catifes com, per exemple, la

Quan encara no era indústria.
La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

màquina inventada per Joseph Marie Jacquard que permetia realitzar, mitjançant un acoblament superior als telers, teixits amb dibuixos a través de la passada del fil per uns cartons foradats; o les màquines canelleres per a la confecció de fins a 10 canelles a la volta; ordidors de major grandària; acolorament mitjançant l'aerografia, etc.

Teler de jonc, de la 2ª meitat del segle XIX conservat al CEMACAM Els Molins.
Manuel Carreres, 2008.

Com si d'una competició es tractara, la producció de cordells, a l'igual que la d'estora, també va experimentar un gran canvi en esta segona meitat de segle. La manufactura del fil, realitzada als barris troglodites del nord de la població per les classes més baixes, va esdevenir en la creació d'una instal·lació endèmica: les coves filadores, disposades per a una major producció de cordells, corda i maromes. La importància de la confecció de la corda serà indiscutible a finals de segle XIX, convertint-se en la indústria tradicional que major número de treballadors aportava a Crevillent (Carreres, 2011, 56).

El pas al segle següent va ser de gran transcendència per a la producció dels oficis tradicionals de la vila. Encara que durant la primera dècada del segle, els telers de *filet* continuaven sent els més nombrosos, amb un nombre total de 286 telers front als 36 de jonc, allò cert és que els productes confeccionats en *filet* i en jonc van començar a experimentar una certa regressió. Els motius principals van ser, per una banda, la introducció de noves fibres com la pitera i el sisal i, per una altra, la mancança de matèries primeres degut als conflictes generats per la privatització de les terres comunals,

esdevinguda cinquanta anys enrere, arran la desamortització de Madoz. Així mateix, en 1905 també es van introduir en la població els tres primers telers mecànics, els quals provocarien una gran revolució en la indústria crevillentina que desembocaria als anys 20, on es va començar a mecanitzar gran part del procés de producció de les catifes.

Estat actual de l'interior del edifici de 1886 de la Fàbrica Gran o de don Augusto.
Manuel Carreres, 2007.

La primera Revolució Industrial crevillentina va esdevindre durant esta dècada: es funda la Cooperativa Elèctrica Sant Francesc d'Assís, permetent una producció amb energia elèctrica i mecanitzada, neixen les empreses catiferes que major repercussió internacional als anys 60, proliferen els petits tallers arreu de la vila amb la instal·lació de tota classe de telers, etc. En definitiva, la indústria de Crevillent comença la seua especialització i expansió, convertint-se en el més important focus d'elaboració d'estores i catifes, així com el lloc d'origen de tots els estorers estesos per la península (Gozálvez, 1983, 162). Amb la Guerra Civil, la producció es reduí però continuà amb la col·lectivització i unió de totes les empreses en els diversos sectors existents, les quals van arribar a encunyar els seus propis bitllets.

Passat el conflicte, la fam, la pobresa i la falta de matèries primeres va provocar una tornada a la producció tradicional d'estores, espartenyas i corda; esta última de tal importància que, la seua confecció, retornà a ser la major indústria de Crevillent, ocupant a més de 1.200 filadors. Molts d'ells, vinguts novament després d'haver estat

Quan encara no era indústria.
La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

durant anys teixidors a les fàbriques catiferes. A més, ans de meitat segle, els espartenyers eren un grup de 800 persones, els catifers 400 i els pleiters i estorers 300 (Penalva, 2008, 27).

Filant a la cova filadora - taller del Xixe. Anys 50. Arxiu fotogràfic personal Agustín.

Esta pujança de la indústria tradicional va ser una il·lusió, l'última de les fases ans que començara la seua decadència definitiva. Passat la meitat de segle, l'economia es va anar consolidant novament i la història es repetí. S'introduïren noves fibres sintètiques a la filassa, com el niló i els polietilens, provocant una pèrdua del treball i l'exili de molts filadors que es reconvertirien en teixidors a les fàbriques de catifes. Per la seua banda, els oficis d'estorar i fer espartenyas s'havien convertit en una activitat residual. Finalment, és als anys 60 quan arribà la total reconversió de les manufactures en activitats industrials. Així, els estorers es transformarien en obrers de la catifa; els espartenyers realitzarien sabatilles de sola de goma; mentre que, els filadors, es refugiarien davant del teler. No obstant, un percentatge bastant important d'eixos treballadors de la indústria tradicional emigraren a països europeus com França i Alemanya per buscar-se un futur millor, tal i com van fer els seus pares després de la guerra i els seus néts en l'actualitat.

LA PREPARACIÓ DE LES MATÈRIES PRIMERES

Les principals i primordials matèries primeres emprades a la població: l'espart i el jonc, eren arreplegades, tallades o arrencades

de les totxes pels propis crevillentins a la serra i als aiguamolls respectivament per a, després, transportar-les al poble. Ja allí, o inclús als camps erms prop on es recollia, les fulles eren picades i rastellades mitjançant picadores i degramadores per a extreure la fibra. Amb la posterior introducció del cànem, el procés d'extreure la fibra era prou versemblant al que ja es realitzava. A les últimes dècades de producció, les estores i la filassa comptaven amb una gran quantitat de matèries primeres (espart, cànem, borra, jute, sisal, etc.) les quals es mesclaven per a confeccionar fils i cordes de diverses qualitats.

Neteja de fibres i estores al batà. Anys 50. Arxiu fotogràfic personal Agustín.

Les tasques del picat i rastellat es realitzaven per a la confecció del fil i la corda. Les estores d'espart al contrari, apenes eren preparades prèviament, exceptuant el seu banyat per ablanir el material. En canvi, per a les de joncs es realitzava un procés d'ensofrat, tant per netejar les fibres com per emblanquinar-les i, posteriorment, dotar-les de color. Degut a la toxicitat de les matèries emprades, principalment l'espart i el jonc, moltes d'estes activitats es realitzaven a l'aire lliure fins que no estigueren tractades i llestes per a ser confeccionades als tallers i fàbriques.

DINS ELS TALLERS DE LA INDÚSTRIA TRADICIONAL

Fins la mecanització en el procés de producció de les estores i el fil¹, els productes realitzats als antics «palaus» andalusins situats al raval medieval, tallers familiars, petites indústries tradicionals, vivendes i coves, coves filadores i el propi carrer, han estat testimonis

¹ Tot i que en la part històrica sí hem desenvolupat la indústria tradicional en general per a una millor contextualització, per falta d'espai i per ja haver publicat la confecció del fil en altres treballs (Carreres, 2011, 43-64), tan sols tractarem el procés de producció de les catifes i les estores.

Quan encara no era indústria.

La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

d'un procés de producció que apenes havia sofert variacions durant segles. Cavanilles (1795, 278) a les seues Observacions, és un dels primers en descriure la confecció d'una estora de cànem i jonc sobre un teler manual horitzontal on, una vegada està tot disposat:

«Pasan dichos hilos por otros tantos agujeros de un madero paralelo á los palos, del qual se sirven como de peyne para golpear y apretar sucesivamente los juncos, que son la trama de la tela. La porción texida descansa sobre un tablon que avanza á medida que crece la obra; y las mugeres que la fabrican están de pie sobre el mismo tablon, pero encogidas, y en una postura violenta para poder tocar con las manos la urdumbre y el peyne, é intercalar los juncos de dos en dos.»

Canviant el plegador d'un teler. Fotografia de la 1ª meitat del segle XX. Arxiu fotogràfic personal Agustín.

Uns cinquanta anys després, el llenç del pintor marsellès Marius Engalière titulat *La sparterie* (ca. 1853, Musée de Beaux-arts, Marsella), és la primera representació gràfica d'un taller tradicional crevillentí. En l'obra, es poden observar una gran quantitat d'elements que fan valer per configurar com era el procés d'elaboració de les estores crevillentines, a més d'oferir informació sobre l'organització laboral de l'espai. Als dos extrems se situen dues grans bales d'aigua, els batans, per a la neteja i el tint de les matèries primeres i, sota la llumbrera produïda per la caiguda de la coberta, se situen les dones a preparar i elaborar el producte.

Al grup del capdavant, les dos dones de la dreta estan ordint fils de diversos colors per a utilitzar-los al teler. Darrere seu, es poden

ENGALIÈRE, Marius, *La sparterie*, ca. 1853. Musée de Beaux-arts, Marsella.

observar uns quants muntons de madeixes roges i verdes ja elaborades dintre de cabassos. Davant de la parella, una dona destria els manolls de jonc. Al fons de l'escena, centrades, hi ha un conjunt de cinc persones, sembla ser que confeccionant estores a mà o fent pleita, ja que sobre el seu genoll apareixen tires de fibra trenada; les dones situades a la dreta dels pilars també tenen una llarga estora damunt seua. Estes dues escenes recorden d'altres imatges fotogràfiques de mitjans del segle XX, on es veuen a dues dones, una agenollada i l'altra asseguda en una cadira menudeta, fent felpilles i estorettes. Tornant al quadre d'Engalière, al davant, un home desproporcionadament menut a la resta del llenç, observa les fibres, pensatiu en quin és el millor garbell

«Haciendo felpillas», ca. 1950. Arxiu fotogràfic personal Agustín.

Quan encara no era indústria.

La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

per a utilitzar. Al fons d'esta imatge, darrere del pilar, se situa un gran teler de fusta d'on sobresurt el plegador i una part de la seua bancada.

Dones, fins ara les protagonistes han estat dones. Dotze de les quinze persones que estan representades al quadre són dones. A l'igual que al relat de Cavanilles, on eren elles les encarregades de moure el teler, o a les memòries de la gent gran de Crevillent. Josepa Cucó (1985, 92) també se'n fa ressò d'esta qüestió doncs, les dones dels jornalers del camp, eren les que es dedicaven a la manufactura d'estores mentre els seus marits treballaven la terra.

Telers de borra i de pitera, de la 2ª meitat del segle XIX conservats al CEMACAM Els Molins. Manuel Carreres, 2008.

Per una altra banda, la relació entre el tipus de fibra i el tipus de teler també ha anat estretament lligat. Tenim la sort de conservar, al Centre Mediambiental dels Molins, una col·lecció museogràfica d'etnografia força interessant. En una petita sala de l'antic conjunt molinar, es troben tota una sèrie de telers, roetes de menà i d'altres enginys per a la producció industrial tradicional. Així per exemple, es conserva un dels telers més primitius de la localitat, el de reixilles; un teler horitzontal de jonc; un de grans dimensions per a pitera, amb un acoblament Jacquard ja mecànic; un altre preparat per a estores d'esparg; dos de petites dimensions, per a pitera i borra; o inclòs un dels tres primers telers mecànics introduïts a la localitat en 1905.

LA VENDA DELS PRODUCTES

El comerç és un dels aspectes més importants per a tota activitat industrial, ja fóra tradicional o no. Per això, des d'època andalusina els productes crevillentins d'esparg i jonc eren exportades a tot arreu. Encara que fins al segle XVI no s'ha trobat cap font que ho confirme, possiblement estes exportacions d'estora, corda, espartenyas i pleita ja eren realitzades, a més de pels arriers, pels propis crevillentins des dels seus inicis, una vegada el camp no necessitara de tantes mans. Novament, és Cavanilles (1795, 278) qui reproduïx una descripció d'estos estorers, en una de les seues cites més conegudes i reproduïdes als estudis crevillentins:

«Los ví en Paris con admiración, á donde fuéron sin seguridad de ganancias, sin entender la lengua. Allí vendian la estera fina con el nombre de tapís d'Espagne, y habiéndoles salido bien el primer ensayo, volviéron despues todos los años hasta la declaración de la guerra.»

En esta mateixa línia, un segle després, Teodor Llorente anotaria que, pels carrers de València, s'escoltaven crits de «¡Pleita fina de estorar! ¡El pleiteroooo!» (Gozálvez, 1983, 160). El fil, per la seua banda, era exportat majoritàriament a la Vila Joiosa per a la seua indústria de xarxes pesqueres. Ans d'això però, a principis de segle XIX, es conserven dos gravats que il·lustren perfectament allò que va descriure Cavanilles a les acaballes del segle anterior. El primer d'ells està realitzat en 1801 pel dibuixant Antonio Rodríguez i pel gravador Manuel Albuérne, portant com a títol: *¿Me toma Vm. este rollo? Esterero ó labrador de Clevillente*, confirmant eixa relació entre estorers i llauradors adés comentat. El segon disseny, de 1825, està realitzat pel gravador Juan Carrafa i es titula: *Esterero de Clevillente, Reyno de Valencia*.

Com es pot observar, tots dos mostren una gran versemblança degut a la seua proximitat temporal i temàtica. Ambdós estan publicats en llibres dedicats als vestits d'època en Espanya i, la seua estètica, mostra una gran similitud: calçats amb espartenyas sobre calces que arriben fins als genolls, una faixa roja que subjecta els pantalons i, al cos, un brusó sota una armilla i una jaqueta curta. Al cap porten una mena de barretina obscura. A banda de la roba, el més interessant és el que porten a les seues mans, un gallao per ajudar-se durant el llarg camí i una estora enrotllada sota el seu braç subjecta amb un cordell.

Amb els primordials processos industrialitzadors esdevinguts durant les primeres dècades del segle XX, així com per la decadència de la manufactura estorera, tot semblava pensar que la figura de l'estorer, a peu, venent el seu producte, desapareixeria. Res més lluny de la realitat, la reconversió industrial de l'estora a la catifa, també esdevingué la reconversió en la venda ambulat. A mitjans de segle

Quan encara no era indústria.
La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

RODRÍGUEZ, Antonio i ALBUERNE, Manuel, *¿Me toma Vm. este rollo? Esterero ó labrador de Crevillente*, 1801, gravat. Colección General de los Trages que en la actualidad se usan en España, Biblioteca Nacional de España, ER/3552 (Estampa 89).

XX, encara era habitual observar amb l'arribada del fred, venedors de catifes pels carrers de Madrid, tal i com ho va reflectir el diari ABC a la seua portada del 15 de novembre de 1947 i, una dècada després, l'escriptor Sánchez Mazas (1957, 87-88). Són les últimes evidències d'una tradició que, apenes uns anys després, desapareixeria per sempre.

CARRAFA, Juan, *Esterero de Crevillente Reyno de Valencia*, 1825, gravat. Colección de trajes de España 1832, Biblioteca Nacional de España, ER/3489 (Estampa 10).

Quan encara no era indústria.
La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

MADRID, DIA 15 DE
NOVEMBRE DE 1947.
DIARIO ILU-
TRADO 15 15 15

ABC

DIARIO ILU-
STRADO DE IN-
FORMACION
GENERAL. 15 15

FUNDADO EN 1903 POR D. TORCUATO LUCA DE TENA

EL HERALDO DEL FRIO

Se ve aquí a un nuevo personaje callejero de Madrid, nacido de las frías inviernos. Empujado en una armadura de esquates que sirve de parche a su mercancía, el antiguo ambulante sobrevive, de mañana, las calles angostas y silenciosas del viejo Madrid, preguntando, con acento valenciano, sus alturas... Así se ve a los heralderos, que ofrecen, al aire libre, refugio en el patio. Ahora ofrece abrigo y amparo contra los rigores del clima madrileño. (Foto Saiz Bermejo.)

«El heraldo del frío», portada ABC, 15 de novembre de 1947. Archivo histórico-fotográfico ABC.

TANCAMENT

Al llarg d'este breu repàs sobre la història de la indústria tradicional crevillentina, dedicada a l'estora principalment però també aportant certs matisos de la filassa, les espartenyas i la pleita, podem arribar a uns punts conclusius. En primer lloc, la història industrial de Crevillent sempre s'ha realitzat, a grans trets, sota una visió centrada en els homes teixidors, filadors i menadors, oferint una descripció escarida de la resta d'oficis durant el procés de fabricació, així com d'altres tasques menors. En canvi, a les línies superiors, s'ha pogut observar el protagonisme de la dona tant en l'elaboració de les estores com en la preparació de les fibres per al seu teixit.

Interior de la cova museu Antonio i Matilde. Una exemple de col·lecció museogràfica sobre l'espart i la manufactura a Crevillent. Manuel Carreres, desembre 2009.

Per altra banda, a través de les fonts gràfiques i escrites s'ha pogut advertir que, l'exportació dels productes cap a la resta de la península i de l'estranger, ha estat una activitat sense apenes modificació durant segles, perdent-se i caient en l'oblit a partir dels anys 60. És a mitjans d'esta dècada quan, en efecte, desapareix la indústria tradicional crevillentina tot i la seua importància econòmica, social i sentimental. A diferència d'altres indrets però, a Crevillent no s'ha conservat cap establiment important que recorde eixe passat industrial: cap museu, cap taller, cap tenda ni cap «escola gremial». Tan sols algunes exhibicions a les festes del barri de la Salut, altres realitzades pel Centre Excursionista a principis de la dècada dels 80, unes exposicions temporals a la Casa de cultura o un parell de col·leccions museogràfiques tancades i oblidades són allò que resta d'eixe important tros d'història local. Amb la seua desaparició, es posava punt i final, no sols a unes activitats manufactureres que sustentaren a molts crevillentins, sinó també a uns coneixements que havien estat arrelats a la vila de Crevillent des de la seua fundació.

Quan encara no era indústria.
La producció d'estores a Crevillent fins l'arribada de la mecanització.

BIBLIOGRAFIA

- CAVANILLES, A. J., 2001 [1795]: *Observaciones del Reyno de Valencia*, Valencia.
- CARRERES RODRÍGUEZ, M., 2011: «Vivint i treballant sota terra: les coves de Crevillent», a *La Rella*, 24, pp. 43-64.
- CUCÓ, J., «La indústria tradicional», 1985: a GREGORI, Joan; CUCÓ, Josepa; LLOP, Francesc, *Bosc i muntanya, indústria tradicional, comerç i serveis*, València.
- FIGUERAS PACHECO, F., 1914: *Geografía general de la provincia de Alicante*, Barcelona.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, V., 1983: *Crevillent: estudio urbano, demográfico e industrial*, Alacant.
- MENARGUES, J., «Visita guiada al Crevillent medieval 26-IV-2015», blog de l'Associació Castellar Colorat, 7 de maig de 2015. De: https://patrimonicrevillent.wordpress.com/2015/05/07/cronica-de-la-i-visita-guiada-al-crevillent-medieval_25/10/2015.
- PENALVA SÁNCHEZ, M., 2008: *100 años del textil en Crevillent*, Crevillent.
- SÁNCHEZ MAZAS, R., 1957: *Diccionario geográfico de España*, Madrid.
- TRELIS, J., 1990: «Las actividades textiles en Crevillent desde la prehistoria a la época islámica», *Revista Moros i Cristians*, Crevillent.

FONTS

- Arxiu fotogràfic personal Agustín.
- Biblioteca Nacional de España.
- Hemeroteca ABC.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, A., *Crevillente Industrial*, B/N, 10', Espanya, 1948.

